

 НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**СТЕПОВА TERRA INCOGNITA
РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:
ПИЛИПЧУК Я. В. «СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ
КИПЧАКІВ У ІХ – ХІІІ СТ.», КИЇВ–ВІННИЦЯ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМ. М. П. ДРАГОМАНОВА,
ТОВ «ТВОРИ», 2018. – 340 С. + 20 ІЛ.**

**THE STEPPE TERRA INCOGNITA
REVIEW ON BOOK:
PYLYPCHUK YA. V. «SOCIAL HISTORY
OF QIPCHAQS IN IX–XIII CENTURIES»,
KYIV–VINNYTSYA: NATIONAL PEDAGOGICAL
UNIVERSITY N.A. M. P. DRAGOMANOV,
TOV TVORY, 2018. – 340 P. + 20 ILL.**

Комар В. Л.,
доктор історичних наук, завідуючий
кафедрою історії слов'ян, Прикарпатський
університет ім. В. Стефаника (Івано–Франківськ,
Україна), e-mail: volodymyr.komar@pu.if.ua

Komar V. L.,
*Doctor of Historical Sciences, Head of the
Department of Slavic History, Precarpathian University
named after V. Stefanyk (Ivano–Frankivsk, Ukraine),
e-mail: volodymyr.komar@pu.if.ua*

Кипчаки, які відомі у літописах як половці, є одною з тем, яка не надто популярна у дослідницькій літературі. Існує ряд лакун у дослідженнях. Студія Я. В. Пилипчука про соціальну історію кипчаків дозволяє заповнити одну з них. Книга складається з вступу, шести розділів, загальних висновків та анотацій. Вона налічує 340 сторінок тексту та містить 20 ілюстрацій.

Перший розділ відкриває параграф, котрий присвячений методологічним засадам дослідження [1, с. 8–20]. У ньому проаналізовані концептуальні засади дослідження. Дослідник використовує терміни *ромеї, традиційні вірування, Південний Кавказ, західноєвразійські степи, Центральна Азія, кам'яна антропоморфна баба*. Особливу увагу приділено терміну *кордон*. Він розглядається у значенні фронтиру між кочівниками та землеробами.

Після цього йде параграф, присвячений історіографії проблеми [1, с. 20–39]. Варто зазначити, що перелік студій досить розлогий і налічує 700 позицій. Структурно він поділяється на три періоди: до 1914 р.; 1914–1991 рр.; після 1991 р. Автором була використана дослідницька література з багатьох країн, зокрема англійська, французька, німецькомовна, російськомовна,

турецька, казахська, болгарська, румунська та угорська історіографії. Широко використані російськомовні та англійськомовні публікації.

Наступний параграф присвячений джерельній базі дослідження [1, с. 39–56]. Вона є розлогою і налічує 145 позицій. Джерела поділені за географічною ознакою на східні та європейські. До східних входять тюркські епіграфіка та хроніки, китайські хроніки, арабські хроніки, перські хроніки, сирійські та єврейські джерела, грузинські та вірменські джерела. До переліку європейських джерел потрапили слов'янські літописи, грецькі візантійські хроніки, латиномовні європейські хроніки, хроніки старофранцузькою мовою та скандинавські саги.

Другий розділ книги присвячений проблемам етнічної історії кипчаків. Перший параграф цього розділу [1, с. 57–67] містить опис тих подій, які обумовили виокремлення кипчаків як окремої політичної та етнічної спільності. За свідченнями східних джерел кипчаки були лише одним з племен Кімацького каганату. У ХІ ст. кипчаками іменувався цілий конгломерат племен (від протомонгольських та іранських племен до власне кипчацьких та тюркських огузьких племен).

У наступному параграфі проаналізовані кипчацькі етноніми. Домінуючим племенем у східноєвропейських степах було плем'я токсоба, яке панувало у донських степах. Так звані лукоморські кипчаки були конфедерацією низки племен, де провідну роль грали урус–оба. У Північно–Західному Надчорномор'ї наприкінці ХІ ст. провідну роль відігравало плем'я кунун, до якого належав хан Боняк. У ХІІІ ст. лідерство перейшло до племені дурут, яке очолював хан Котян. У Центральній Азії (в російській термінології Середньої Азії) потужними були ймеки та кангли. На чолі ймеків знаходився клан Ольберлік, який мав протомонгольське походження. Окрім цього проаналізовані етноніми *берендеї* та *каєпичі*. Дослідник не вважає берендеїв та байаутів одним племенем, так само різними є племена каєпичів (кай) та кайи. Берендеї та кайи були огузькими племенами, у той час як протомонгольські байаути та кай – відносились до кипчаків. Дослідник не вважає саксінів кипчацьким племенем, а вказує на їх болгарське та огузьке походження [1, с. 67–89].

Третій параграф присвячений історичній географії Дешт–і Кипчак. Зокрема йдеться про формування кордонів кочівницьких конфедерацій [1, с. 89–95]. На просторах Східної Європи фронтір не був сталим, а змінювався з плином часом в залежності від балансу сил у регіоні. У четвертому

параграфі проаналізована демографія кочового населення західноєвразійських степів. Кипчаків було усього близько 1 млн. чол. 40 тис. родин, як стандартна кількість населення кипчацького племені, на думку автора, є історіографічним шаблоном і не відповідає реаліям [1, с. 95–103].

Третій розділ присвячений акультурації та асиміляції кипчаків. Перший параграф цього розділу містить аналіз історії кипчаків на Близькому Сході та в Індії [1, с. 104–127]. Кипчаки домінували серед тюркських мамлюків цих регіонів. Проаналізовані біографії видатних кипчаків – Кутуза, Бейбарса, Калавуна, Ільтутмиша, Гійас ад-Діна Балбана. У центрі дослідження знаходяться війни єгипетських мамлюків з монголами та хрестоносцями. Ще двома напрямками зовнішньої політики були війни мамлюків із Кілійською Вірменією та християнською Нубією. Відзначено, що ситуацію в Єгипетському султанаті дестабілізувала боротьба за владу між угрупованнями мамлюків. Кипчаки домінували і серед тюркських гулямів у Індії. Ільтутмиш, прийшовши до влади після Кутб ад-Діна Айбека, суттєво збільшив територію Делійського султанату. Проте після його смерті активізувався сепаратизм емірів у регіонах Сінд та Бенгалія. Окрім того, за владу з кипчаками конкурували халаджі та карлуки. Карлуки не соромились приводити собі на допомогу монголів. Делійській султанат протистояв Хулагуїдському Ірану та Нікудерійській Орді. Особливо вдало проти них діяв султан Гійас ад-Дін Балбан. Проте, як і Єгипетський султанат, Делійський султанат роздирали суперечності і врешті-решт влада у султанаті перейшла до іншого тюркського племені – халаджів.

Другий параграф третього розділу присвячений історії кипчаків у Китаї [1, с. 127–132]. Кипчаки у імперії Юань входили до складу стану семужень. Розглянуті біографії кипчацьких полководців у Китаї. Серед кипчаків можна виокремити воєначальників Тутуху, Інал-Токтоа та Іль-Тимура, які очолювали кипчацьку придворну гвардію. Завдяки військовим зв'язкам кангли та кипчаки відтиснули на задній план монголів. Деякий час Іль-Тимур за своєю волею зводив на престол юаньських імператорів. Кінець його владі поклав виступ аланської гвардії на чолі іншої придворної кліки в боротьбі за престол.

Третій параграф присвячений кипчакам в Угорщині. Взаємодія угорців з кипчаками почалась ще до монгольського завоювання Дешт-і Кипчак та міграції кипчаків до Угорщини. Першим позитивним досвідом було утворення Куманської єпископії. Угорські домініканці охрестили частину кипчацьких вождів і займалися місіонерством у кипчацьких землях поблизу Карпат та Дунаю. Наступним етапом було переселення частини кипчаків у межі Угорського королівства. У межі Угорщини під тиском монголів мігрували різні кипчацькі племена. Прийняття католицизму частиною племен було суто формальним і, окрім цього, у збільшенні кількості кипчаків вбачали загрозу для свого впливу угорські барони.

Угорська знать використовувала як засіб тиску на кипчаків Римську курію. Папа Римський відправив до Угорщини свого легата, який зафіксував те, що кипчаки не позбулися багатьох своїх традиційних вірувань. Частина кипчаків була вимушена змиритися з вимогами, нав'язаними їм на сеймі у м. Тетені у 1279 р. Кипчаки, які виступали проти цього, були переможені у битві поблизу озера Ход у 1282 р. Тільки з середини XIV ст., коли християнські імена почали витісняти тюркські, а родо-племінна структура кипчаків в Угорщині значно ослабла, стала можлива дієва християнізація та мадяризація кипчаків [1, с. 132–139].

Четвертий параграф цього розділу присвячений історії кипчаків серед православних християн. У Грузії та Візантії кипчаки використовувались як допоміжні військові загоны проти ворогів. При цьому в Грузії можна спостерігати епізодичний вплив донецьких та дербентських кипчаків на політику держави при царі Давиді та цариці Тамар. У Візантії кипчаки не грали такої ролі. Куди більш значним був вплив кипчаків у Болгарії та Волощині. Так, правляча династія Басарабів у Волощині мала кипчацьке походження. Усі три болгарські династії (Асені, Тертеровичі та Шишмановичі) також мали кипчацьке походження. Вплив кипчаків на політику простежувався і у Галицько-Волинській Русі [1, с. 139–144].

Четвертий розділ книги присвячений військовій справі у кипчаків. Перший параграф присвячений військовому мистецтву кипчаків. Описані стратегія і тактика кипчаків. Кипчаки віддавали перевагу улюбленим тактичним прийомам кочівників – удаваному відступу та постійному обстрілу ворога з далекої дистанції. Кипчаків наймали представники багатьох країн – кайзери Священної Римської імперії, чеські королі, русинські князі, болгарські царі, грузинські царі, хорезмшахи, керейтські хани. Особливо активно вони брали участь у війнах на Балканах проти ромеїв та в усобицях на Русі. Серед захисного озброєння кипчаки особливо активно використовували кольчугу та конічні шоломи з бармицею. Східноєвропейські кипчаки були більш важкоозброєні, ніж їхні центральноазійські родичі. Серед наступальної зброї кипчаки найбільш часто використовували шаблі та луки зі стрілами. Проаналізований розвиток поліоркетики (мистецтва облоги) у кипчаків. Кипчаки були в змозі брати самостійно лише незначні фортифікації та використовували для цього тривалу облогу [1, с. 145–163].

Другий параграф четвертого розділу [1, с. 163–182] присвячений війнам східноєвропейських кипчаків. Проаналізована історія дербентських кипчаків. Перша поява кипчаків поблизу Дербента датована 1064 р. Дербентські кипчаки перебували у союзі з дагестанськими горцями у першій половині XII ст. Невдачі донецьких кипчаків у війні проти Русі зумовили появу значної кількості кипчаків на кордонах Кавказької Аланії, що обумовило виникнення конфлікту з дербентськими кипчаками та кавказькими аланами. Столиця дербентських кипчаків знаходилась на річці Сунжа. На чолі

донецьких кипчаків знаходився клан Шаруканідів, який конкурував за владу з Аспічами (каспічами). За Шарукана та Сирчана престол успадковувався від дядька до племінника (за давньотюркською традицією) і тільки Отрок, після повернення з Грузії, змінив цю традицію. Саме з часів Отрока плем'я токсоба почало домінувати на Донщині і престол почав передаватись від батька до сина. Син Отрока Кончак здійснив кілька вдалих кампаній проти Русі. У 1185 р. Кончак переміг коаліцію сіверських князів у битві на річці Каялі (Суюрлії). На початку XIII ст. Шаруканідів очолював Юрій Кончакович, відомий арабам під язичницьким іменем Ак-Кубуль. В кінці даного параграфу розглянута Судацька війна, яка відбувалась у 1230–1231 рр. Юрій Кончакович, який був наймогутнішим серед східноєвропейських кипчаків, не брав у ній участь. Не брали у ній участь і саксини. Вирогідно, допомогати Судаку під час цієї трапезундсько-сельджуцької війни мали так звані лукоморські кипчаки, які були безпосередніми сусідами Судаку.

П'ятий розділ присвячений безпосередньо кипчацькому соціуму. Перший параграф описує соціальну структуру кипчаків [1, с. 183–198]. Висвітлено родинно-сімейні відносини. Зафіксовано існування малої та розширеної родин, а також звичаю левірату, крос-кузенних та кузенних шлюбів. Кипчаки успадкували від давніх тюрків систему титулів. Внизу соціальної ієрархії знаходились полонені з осілих сусідніх народів – донських аланів, русинів, волохів та ромейв. Кипчаки використовували тюркське звичаєве право торе. Історична пам'ять існувала у вигляді степових генеалогій (шежере) та переказів (дастанів).

Другий параграф п'ятого розділу присвячений побуту та господарству кочівників [1, с. 198–214]. Кипчаки як кочівники займались скотарством. Серед худоби переважали коні та вівці. У їжу кипчаки використовували продукти скотарства. Це була баранина, а по святим – конина. Пили кипчаки кумис та вино. Вино кипчаки купували в амфорах у сусідів (візантійців, угорців, грузинів). Кипчацька знать стежила за своїм зовнішнім виглядом. Седентаризація у кипчаків розглядалась як небажана альтернатива для кочівників. У анклавних стаціонарних поселень мешкало іноетнічне населення. Кипчацькі міста Донщини – Сугров, Шарукань та Балин – були населені донськими аланами та русинами. Житлами кипчаків були кибитки (юрти) на возах.

Третій параграф присвячений торгівлі та ремеслам у кипчаків [1, с. 214–218]. Праця у кипчаків поділялась на чоловічу та жіночу. Чоловічі ремесла коваля, зброяра та теслі були більш престижними ніж жіноче ремесло швеї. Серед кипчаків була поширена работоргівля, яка приносила їм значні прибутки. У кипчаків було патріархальне рабство. Кипчаки активно торгували з візантійськими містами Криму та мусульманським Мавераннахром. Кипчаки не використовували гроші, а вели бартерну торгівлю.

Четвертий параграф присвячений кипчацькій мові [1, с. 218–243]. «Кодекс Куманікус» є пам'яткою не кипчацької, а кримськотатарської мови. Автор вважає, що першими пам'ятками кипчацької мови є філологічні дані про кипчацьку мову у словнику Махмуда ал-Кашгарі. Ще одним джерелом з мови кипчаків є ономастикон. У іменослові зібрані імена, знайдені у слов'янських літописах, угорських документах, візантійських та грузинських хроніках.

Шостий розділ присвячений ролі релігії у кипчацькому соціумі. У першому параграфі проаналізовано традиційні вірування кипчаків [1, с. 244–256]. Вони були комбінацією анімізму та шаманізму. Головними богами кипчаків були Тенгри, Умай, Идук Йер-Суб, Еркліг. Кипчаки також шанували своїх предків та небесні світила. Особливу увагу дослідник приділив антропоморфним кам'яним статуям. Правильно їх називати не балбали, а «баби». Вони були предметом культу предків та споруджувались кипчаками в честь своїх померлих. Особливою пошаною користувались котяті та собачі тотеми.

Другий параграф шостого розділу присвячений історії авраїмічних релігій у кипчаків [1, с. 256–268]. Християнство не мало значного успіху у степах і обмежувалось одинарними випадками навернення окремих вождів. Християнські проповідники робили ставку на проповідання у населених пунктах, замість того, щоб проповідувати у кочів'ях. Виключенням з цього правила була діяльність угорських домініканців у Куманській єпископії. У більшості випадків кипчаки приймали християнство за межами Дешт-і Кипчак, наприклад в Угорщині та на Балканах. Вірмено-кипчаки у переважній своїй більшості були вірменами, які перейшли на мову кипчацького типу, а не кипчаками, прийнявши вірмено-григоріанство. Мусульмани-суфії ж проповідували свою релігію і в містах і в кочів'ях. Ханіфіти були толерантними по відношенню до місцевих вірувань, якщо місцеві культу не протирічили Корану, то вони інтегрувались до ісламу. Ісламу сприяла політика правлячої династії в Улусі Джучі. Утвердження ісламу в Дешт-і Кипчак пройшло в кілька етапів, що знайшло відображення у поховальному обряді. Ісламізація кипчаків тривала на протязі кількох поколінь. Окрім того, східні кипчаки були знайомі з ісламом ще до монгольського завоювання. Кангли та йебеки, щоб інтегруватись до хорезмійського суспільства, приймали іслам. Караїми були євреями, які сподівували караїмізм у Криму та прийняли тюркську мову кипчацького зразка.

Третій параграф [1, с. 268–270] присвячений питанню поширення маніхейства та буддизму серед кочівників. Маніхейство було популярним серед кімаків, але серед кипчаків не отримало особливого поширення, як і буддизм (який дістав поширення у осілих уйгурів).

Варто зауважити, що цій студії властивий ряд недоліків. Необхідно відзначити, що автором не були враховані праці В. Тішіна та Д. Тімохіна [2], які містять опис відносин кипчаків з Хорезмом. На

жаль, дослідником також не були проаналізовані війни східних кипчаків, проте вказані зауваження істотно не впливають на високу оцінку роботи.

Книга автора є важливим доробком, який заповнює наявну лакуну у дослідженні соціальної історії кипчаків. Попри наявність недоліків, дослідником була презентована праця, що висвітлює багато аспектів соціальної історії цих тюркських кочівників. Значна увага присвячена питанням акультурації та асиміляції кипчаків за межами Дешт-і Кипчак.

Список використаних джерел

1. Пилипчук, ЯВ., 2018. 'Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст.', Київ–Вінниця: *Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ»*, 340 с. + 20 іл.
2. Тимохин, Д., Тишин, В., 2016. 'Хорезм, восточные кипчаки и Волжская Булгария в конце XII – начале XIII в.', *Золотая Орда в мировой истории*, Казань: *Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ*, с. 23–41.
3. Тимохин, ДМ., Тишин, ВВ., 2016. 'Очерки истории Хорезма и восточного Дешт-и Кыпчака в XI–XIII вв.', М.: *МБА*, 380 с.

References

1. Pylypchuk, JaV., 2018. 'Social'na istorija kypchakiv u IX–XIII st. (Social history of Qipchaqs in IX–XIII centuries)', Kyiv–Vinnicja: *Nacional'nyi pedagogichnyi universytet im. M. P. Dragomanova, TOV «TVORI»*, 340 s. + 20 il.
2. Timokhin, D., Tishin, V., 2016. 'Khorezm, vostochnye kipchaki i Volzhskaya Bulgariya v noce XII – nachale XIII v. (Khwarazm, Eastern Qipchaqs and Volga Bulgaria in the end of XII – early XIII century)', *Zolotaya Orda v mirovoy istorii*, Kazan: *Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT*, s23–41.
3. Timokhin, D., Tishin, V., 2016. 'Ocherki istorii Khorezma i vostochnogo Desht-i Kypchaka v XI–XIII vv. (Essays on history of Kharazm and Eastern Dasht-i Qipchaq in XI–XIII centuries)', М.: *MBA*, 380 s.

* * *